

MEGNYÍLÓ UTAK POLÁNYI MIHÁLY GONDOLKODÁSÁHOZ?¹

KMECZKÓ SZILÁRD

Természettudományi Tanszék
Debreceni Református Hittudományi Egyetem
E-mail: kme czko@gmail.com

ABSZTRAKT

Dolgozatomban három olyan esetet vizsgálok meg, amelyek a dolgok szerencsés együttállása esetén alkalmasak lehetnek arra, hogy alakítsák a hazai Polányi-recepció szempontjából fontos befogadói közeget. Békés Vera *A Polányi család és a pszichoanalízis kezdetei* című tanulmánya, Hargittai István *Eltemetett dicsőség* című könyve valamint Barack Obama 2014. szeptember 3-án Tallinban elmondott beszéde kapcsán merül fel, hogy utakat nyithatnak meg Polányi Mihály gondolkodása felé olyanok számára is, akiknek az érdeklődését ez idáig még nem keltette fel Polányi szellemi hagyatéka.

Kulcsszavak: Polányi-recepció, Békés Vera, pszichoanalízis, Hargittai István, szovjet tudomány, Barack Obama, nihilizmus.

1. BEVEZETÉS

Ha hiányzik az arra irányuló hajlandóságunk, hogy a filozófiai műveket az orákulum megnyilatkozásaiként, mintegy az örökkévalóság nézőpontjához igazodva olvassuk, akkor felértékelődnek a szövegek esetlegesnek tűnő részletei, valamint a művek kontextusa esetében az életpálya elméleti munkától távoli mozzanatai és az a szélesebb közeg, amelyben a filozófiai gondolatok megszülettek. Polányi Mihály filozófiájára különösen igaz, hogy korának gondolati megragadásával kísérletezett – vitán felül eredeti módon. Filozófiai műveit a rendszerváltást megelőzően azonban nem lehetett beilleszteni a hivatalos kultúra keretei közé, így hazai recepciója csak az Egyesült Államok és a Szovjetunió szembenállásával jellemzett kétosztatú világrendszer lezárulását követően kezdődhetett meg. Polányi ekkor már másfél évtizede halott volt, és a hidegháborús évtizedekben született munkái Magyarországon olyan kulturális közegben jelentek meg, ahol a korábbi ideologikus keretek megszűnésével beáramló, korábban csak kevesek számára elérhető kulturális javak

¹ A tanulmány megírása idején a DRHE normatív kutatásfinanszírozási támogatásában részesültem. (K. Sz.)

ösztönöztek termékeny útkeresésre. Kár lenne tagadni, az új hatások zuhatagának volt kitéve a saját létezésének kereteire, valamint környezetének változásaira kíváncsi szemlélő. Polányi gondolatainak pedig nem kedveztek az intellektuális „divatáramlatok”. Filozófiája ugyanis az éppen lezárult, tehát a múlt részét képező kétosztatú világrendszer évtizedeinek szellemi feldolgozására tett kísérletnek is tekinthető.

Nem könnyítette meg gondolatainak befogadását a posztkritikai filozófia napjainkban is szokatlan, nehezen megemészthető szellemi karaktere. Polányi erre a befogadás előtt tornyosuló akadályra szerzőként reflektált is. A nyitott szemmel történő hívés lehetőségéről van szó, amelynek buktatóit a *Személyes tudás* Posztmarxista liberalizmus című fejezetében összegezte. Ez a recepciót megnehezítő körülmény kevésbé a marxizmus teoretikus hatásában, mint inkább a filozófiai doktrínáról leváló meggyőződések szintjén érvényesült. Ennek következményei tagadhatatlanul jelen voltak akkoriban. Polányi 1958-as kérdése, amely hazai olvasói számára évtizedek múltán vált elevenné, így szólt: „Helyreállíthatja-e a modern totalitarizmus következményeinek elutasítása azokat a hiteket, amelyeknek a logikai gyengeségére a totalitáriánus tanokat alapozták?” (Polányi 1994 I:413) Azaz, nagyon is kérdéses, hogy az „obskúrus” jelenségekkel és értéktételezésekkel szembeni kérlelhetetlen szkepszis minden esetben az intellektuális kiválóság ismerve volna. Polányi ugyanis amellet érvel, hogy a megismerés területén mutatott teljesítményeink az originalitásuktól függően többé-kevésbé ellenállnak az őket elemekre bontani szándékozó analízisnek. Nem is beszélve az átörökített morális értékhorizontunkról, amelyet nem tudunk racionálisan alátámasztani. A „Miért fogadnám el, ha nem tudhatom?” dilemmára Polányi válasza a babonákat és mágikus összefüggéseket elutasító nyitott szemmel való hívés. Annak elsajátítása, hogy rábizzuk magunkat olyasmire vagy elköteleződjünk olyasmi mellett, amelyet észérvekkel nem tudunk igazolni.

Az ölünkbe hullott szabadság euforikus élményétől áthatott kulturális kíváncsiság időszaka, amikor a régi térképek már használaton kívül voltak, az újak pedig még csak formálódtak, néhány év elteltével lezárult. Azóta pedig eltelt majdnem egy negyed évszázad.

2. POLÁNYI ÉS A MEGTALÁLT PSZICHOANALÍZIS

Amennyiben a befogadás szempontjából fontosnak ítéljük a mű és a potenciális közönség találkozásának a pillanatát, akkor érdemes szemügyre venni a befogadás kontextusának a változásait. Lehetséges egyrészt a kontextus valószínűsíthető változásainak anticipálása, illetve a gondolatok kontextusának átalakítása, kiegészítése, miként azzal Békés Vera kísérletezett kiváló írásában Polányi és a pszichoanalízis kapcsolatát elemezve. (Békés 2008) Ismeretes, hogy Polányi szövegeiben Freud és a pszichoanalízis visszatérő módon, Marx és Nietzsche gondolkodásához

hasonlóan súlyosan negatív értékelést kap. Polányi kétségtelenül elutasítja a pszichoanalízis emberképét is mint végletesen zárt gondolati rendszert. (Polányi 1993:66; Polányi 1994 I:240, 259–60, 395–7, II:110) Természetesen ezeket a kritikus szöveghelyeket Békés Vera is jól ismeri, sőt tanulmányának elején idézi Polányi recenzióját Arthur Koestler *Insight and Outlook* című könyvéről, amelyben Polányi megdicséri Koestlert, amiért „ledönti trónjukról a freudi szörnyeket, melyek előtt annak teoretikus erejétől és szívósságától elbűvölt írók egy egész generációja mutatott be véres intellektuális áldozatot.” (Békés 2008:19) Megfontolandó észrevételekkel kommentálva Polányi pszichoanalízissel kapcsolatos állításait, Békés végül arra az álláspontra jut, hogy Polányinak alapvetően a pszichoanalitikus mozgalom zárt-ságával mint meghatározó szervezeti sajátossággal volt problémája. Ezzel megnyitja az utat Polányi és a pszichoanalízis kapcsolatának a vizsgálata előtt, s család-történeti adalékok valamint a kapcsolatrendszerek áttekintését követően – Kafka Margit *Állomások* című regényének bizonyos szöveghelyeit is bevonva az elemzésbe – sikerül rámutatnia, hogy a fiatal Polányi Mihály milyen közvetítéseken keresztül került kapcsolatba az akkoriban formálódó pszichoanalízissel. Különösen érdekes a szépirodalmi szövegre való hivatkozás tudományos igényű elemzésben, amelynek az adhatta az alapját, hogy Tóth Árpád a Nyugatban megjelent recenziójában bíráló megjegyzésként említi, hogy:

[Kafka Margit m]odelljei, melyek után dolgozott, nincsenek kellőleg felismerhetetlené téve, s felismerésük néha disszonáns módon hat. Helyesebb lett volna belőlük csak a típust kiragadni s aláhúzni, egyéni vonásaikat pedig külön fejleszteni, fantáziával megalkotni s nem pedig sokszor végletekig pontosan másolni. (Tóth 1917)

Ami az egyik oldalon felróható mint az irodalmi alakok nem kellő megformáltsága, az a másik oldalon történeti forrássá teszi az eredetileg fikciós szöveget: nem csupán Polányi Mihály jellemrajzához szolgáltat adalékot, hanem fontos élet- és hatástörténeti felismeréseket tesz lehetővé, mint amilyen Polányi pszichoanalízistől való eltávolodásának a magyarázata. Békés Vera ezzel a tanulmányával feltétlenül módosította azt a kontextust, amelyet tanácsos figyelembe venni Polányi szövegeinek olvasásakor. Az teszi különösen érdekessé vállalkozását, hogy a következtetésekig, Polányi és a pszichoanalízis kapcsolatának ilyen mélységig való feltárásához nem juthattunk volna el, ha Polányi szövegeinek az elemzésére szorítkozunk.

Békés Verának a pszichoanalízisről mint új tudományról szóló megállapításai nem korlátozódnak a Polányi kapcsolatra, hanem Thomas Szasz felismerését elfogadva a korai hisztériás esetek mélyén megbúvó értékkonfliktusra mutat rá. (Békés 2008:47) Ezt a századforduló tájékán létezett nagycsaládokra jellemző értékkonfliktust a modernizáció állította elő mint életvezetési problémát, amelyet nem lehetett kompromisszumokkal áthidalni, hanem dönteni kellett. A döntéssel járó megvárakoztatás pedig olyan súlyú volt, hogy az eredeti konfliktus inkább a könnyebben

bevallható szexuális zavarok mögé rejtőzött. Ez az álhelyettesítés pedig igazán a Polányi Mihály tollára kíváncszó téma lehetett volna.

3. EGY POLÁNYI ÉLETMŰBŐL HIÁNYZÓ SZAKASZ: A SZOVJET TUDOMÁNY TÖRTÉNETE

Polányi Mihály műveinek hézagos ismerete alapján is nyilvánvaló, hogy szerzőjük antitotalitárius gondolkodó, aki igyekezett feltárni a 20. századi totalitarizmusok közös gyökereit. Mivel a 2. világháború végével a fasiszta és a nemzetiszocialista mozgalmak mint hatalmi tényezők kimúltak, Polányi nagy energiákat fektetett a szovjet rendszer működésének filozófiai feltárásába. Az oroszországi forradalmak s majd a szovjet jelenség megértésére irányuló törekvése azonban a kezdetekig, 1917-ig visszavezethető. Ekkor jelenik meg *A békeszerzőkhöz* című írása, amelyben a forradalmat mint lehetőséget a háborúnál is szörnyűbb veszélyként írja le, kivezető útként pedig az állameszmét meghaladó európai szövetség kialakítását jelöli meg. Az egységesült Európa az Egyesült Államokkal szövetségben így válhatna képessé a nyugati civilizáció uralmának globális fenntartására. (Polányi 1991a) Gondolkodását tehát sok évtizeden keresztül vonzotta a szovjet rendszer és a szovjet propaganda működése mint intellektuálisan megoldandó probléma. Az 50-es évektől kezdve pedig kifejezetten a kötelességének érezte, hogy rámutasson a kommunizmus valódi arcára, amelyet oly sok nyugat-európai társutas elől vagy eltakart a szovjet propaganda vagy éppen kapóra jött, hogy a lelkiismeretüket elaltatván fenntartsák a Szovjetunió melletti elkötelezettségüket. A Congress for Cultural Freedom (CCF) nevű szervezetről, amelyik egyike volt azoknak, amelyekben Polányi szerepet vállalt, 1967-ben derült ki, hogy az 1950-es megalakulásától fogva titokban támogatta a CIA. Az ügyből botrány lett, viszont Polányi úgy gondolta, hogy jó helyre került a pénz, mert jó célokat szolgált. (Nye, 2011:212–3)

A következő eset is jól jellemzi, hogy mekkora kihívást jelentett Polányi számára a szovjet jelenség megértése: 1928-ban, tehát még bőven a berlini időszakban, Szilárd Leóval és Neumann Jánossal látogatni kezdtek egy szemináriumot, ahol gazdasági kérdéseket vitattak meg. Thomas Kuhnnak mondta el 1962-ben, hogy mindannyian a szovjet viszonyokat próbálták megérteni. (Nye, 2011:154, 332) Ezt követően, 1930 elején Polányi olyan alkalmi csoportot hozott létre, amelynek találkozóin természettudósok és közgazdászok között zajlott párbeszéd. A meghívottak vasárnap esténként találkoztak a Vilmos Császár Intézetben. A szovjet állapotok természetesen itt is terítékre kerültek. A második találkozó alkalmával az iparfejlesztést és a mezőgazdaság kollektivizálását célul tűző első sztálini öt éves terv lehetőségeit vitatták meg. (Nye, 2011:156)

Polányi azok közé tartozott, akik személyes tapasztalatokra is szert tettek. Első ízben 1928-ban járt a Szovjetunióban, Abram Joffe meghívására látogatott el a Leningrádi Fizikai-Műszaki Intézetbe. Polányi előtt ismeretes volt, hogy Joffe lépé-

seket tett azért, hogy az alapkutatást megóvja az ideologikus-bürokratikus beavatkozásoktól, miként az is, hogy felhívta rá a moszkvai elvtársak figyelmét, hogy a hosszú távú projektspecifikus tervezés negatívan fog visszahatni az alapkutatásra és rossz hatással lesz a gazdasági fejlődésre. Polányi a gazdasági rendszert olyan rossznak ítélte, hogy a látottakból még csak következtetni sem tudott a rendezőelvekre. A következő években több alkalommal is ellátogatott a Szovjetunióba, 1930-ban Nyikolaj Szemjonov állást ajánlott számára a Joffe-intézetben, amelyet nem fogadott el. Az 1935-ös tavaszi utazását a Buharinnal való találkozás tette emlékezetessé, amelyre a tiszta és az alkalmazott tudományok kapcsolatát elemezve többször is hivatkozik írásaiban. (Polányi 1975:3; Polányi 1997:8)

A szovjet témában 1935 és 1940 között született, főként gazdasági elemzéseket tartalmazó tanulmányait *The Contempt of Freedom* címmel tette közzé 1940-ben. A szovjet jelenség nem ereszti Polányit, de a rendkívül kritikus elemzések mögött ezzel ellentétes hatás is kitapintható. Erre érezhetett rá Jászi Oszkár is az előző kötetben nem szereplő *USSR Economics – Fundamental Data, System and Spirit* című tanulmány kéziratát olvasva. Figyelmeztette is Polányit, hogy túlságosan bízik a szovjet statisztikai adatokban és a javulást a kelleténél többre értékeli. (Nye, 2011:158)

Szó sincs róla, hogy Polányi álláspontja ingadozna a szovjet gazdasági rendszert illetően, de a racionális kritika nem mond el mindent, nem képes kifejezni a viszonyulását teljes mélységben. A sztálini első két ötéves tervet, valamint a kommunizmus és a szocializmus kapcsolatát elemezve 1937-ben nyíltan beszél arról, hogy a gyakorlati következmények és a vállalkozás szellemi oldalának értékelése elválnak egymástól. Az utóbbi megítélések a következmények nem relevánsak: „[I]tt valóban egy hatalmas tervről volt szó, amelyet bátorság és képzelőerő sugallt, és amelyhez hasonló kevés akad a történelemben.” (Polányi 1991b:32) A rendkívül pozitív értékelés alapját, bármennyire is meglepően hangozzék, a korábbi művek nem írják felül. Az első két ötéves terv ugyanis kifejezte a forradalom „legmélyebb értelmét”: a népek életcélát s ezzel új életformát adott. (Polányi 1991b:37) A távoli nemes célokhoz kapcsolt munka az értelmes. Mivel a szabad piac által működtetett gazdaságban a közvetlen érdeken túlmutató célokat tartósan nem követnek, ezért a szovjet gazdaság szellemi értelemben magasabb rendű. Bár Polányi nem használja az utóbbi kifejezést, de állításaiból ez következik. Sőt, Rooseveltt és Hitler gazdasági programjait is a szovjet gazdaság „új szelleméhez” kapcsolja, mint annak visszfényeit. (Polányi 1991b:32, 37) Mindebből nemcsak hogy nem következik a totalitárius forradalom igenlése, hanem Polányi a „pártirodalmak” által elborított orosz forradalom természetének félreértéséből fakadó veszélyt s kataklizmát akarja megspórolni, ami nem más, mint a forradalom megismétlődése más országokban. Erre ad némi reményt Rooseveltt gazdasági kísérlete, amely azt bizonyítaná, hogy demokratikus berendezkedés mellett is sikerülhet távlatos értelmet adni a mindennapi, sok esetben lélekölő munkának.

A magyar forradalom üzenete című 1966-os írása végén hosszabban idéz az orosz forradalom negyvenedik évfordulójára írt *The Foolishness of History* címmel publi-

kált szövegéből. Ekkor már szó sincs a korai elképzelésről, a politikai szereplők és a demokrácia leváltásáról. Az ifjú Polányi szerint ugyanis a társadalomjobbítást nem szabad a politikusokra bízni, mert indulatvezérelt cselekvőként nem látják át a társadalmi folyamatokat. Helyettük a szellem igazságnak elkötelezett felsőpapságára – a tudós szakértőkre – hárul az illúziók mögé tekintő szociológiának mint társadalmi matematikának a megalkotása, melyet a szellemi alsópapság és szövetségesei kezébe adva, azok elvégeznék a módszeres gyakorlati aprómunkát. (Polányi 1991c:25) De a huszadik évfordulóra írt cikkből még kihallható, a politikai döntéshozók irányába mutatkozó türelmetlenségnek sem találjuk már a nyomát. Az 1957-es évfordulás írásban a forradalomra úgy tekint, mint eleve kudarcra ítélt filozófiai kísérletre, amely félreértve a szellemi valóságok természetét, elveti a valósággal való kapcsolatteremtést. (Polányi 1992c:134, 136) Az idézet kontextusát jelentő 1966-os szövegben a „vén hívők”, a korábban szellemileg magasabb rendűként értékelt szovjet törekvések hajthatatlan hívei 1957-ben, a cikk megírása idején, de nyilvánvalóan 1956-ban is az alacsonyabb rendű szellemiséget képviselik. Az értékelések tehát gyökeresen megváltoznak. A kudarcos gyakorlatot nem teszi elviselhetőbbé az emelkedett szellemiség; immáron kudarc és örülség alkotnak párost, a forradalom történeti perspektívába helyezve tökéletesen értelmetlen. Az 1957-es évfordulás szövegéből vett idézet azonban mégsem ezen a hangon szólal meg. Elismeri, hogy a forradalom hátborzongató volt és kudarcra ítélt, de elragadta az embert, megdelejezte, s négy évtized múltán is felidéződik ennek a racionális diskurzusba be nem illeszthető emléke:

A forradalmat lassan beborítja a monográfiák piramisa. De én tudom, hogy a forradalom valami egészen más volt. Nemcsak a forradalmi események idején; azóta is, mind a mai napig bennünk él kitörölhetetlenül. Féktelen volt, elementáris erejű örült tombolás. Egy hatalmas embertömeg – és zseniális vezére – nagyratörő célokat tűzött ki maga elé, melyeknek azonban semmiféle kapcsolatuk nem volt a valósággal. (Polányi 1992c:135–6)

A filozófussá vált Polányi szovjet jelenséget elemző szöveghelyeit nézve eltűnik ez az összetett, az érzelmi-elragadtatott és a racionális-elutasító oldalt egyaránt felmutató viszonyulás. A morális inverzió egyik oldalát jelentő szertelen morális aspirációk esetében természetes medrükből kilépő, vakká lett és önreflexióra képtelen törekvésekről beszélhetünk. A morális felháborodás a következményei felől lesz megvilágítva A hidegháborús évtizedekre eső alkotói korszakban a Szovjetunió a Gonosz birodalmává válik, és a szabad világgal szembeállítva mint a totalitárius önkénynek kitett rabszolgaság világa kerül bemutatásra. Ebben a szembenállásban tehát a szabadság forog kockán, így a tudomány szabadsága is.

Polányi a 20-as évek végén, az első Szovjetunióba vezető útja idején sem volt naiv. Éles szemű megfigyelőként sok minden feltűnt neki, s feltehetően érdekes történeteket hallhatott a tudóstársaktól a szovjet tudomány állapotáról, amely maga is változott a Szovjetunió történetének egymást követő szakaszaiba lépve. Polányi

példatára azonban egyáltalán nem gazdag. Néhány anekdotikus megjegyzést leszámítva nem mutat fel közeli képet a szovjet tudomány mindennapjairól, ám nem is ez volt a célja. Ez a szempont alárendelődött a hatalomműködés összehasonlító elemzésének, hiszen a totalitarizmus forrásai után kutatva, Polányi rádöbben, hogy a szabad társadalmak instabil állapotban vannak, maguk is ki lehetnek téve egy totalitárius fordulatnak. A szabadság helyzetét általános problémaként ragadja meg, s ezen belül egyik leágazásként jelenik meg a szovjet totalitárius viszonyok kialakulása. Ebbe a problémakezelésbe illeszkedik a szovjet tudomány szabadságának a kérdése is. Polányi immár nem aprólékos gazdasági elemzőként közelít a szovjet jelenséghez, hanem azt szellemtörténeti keretek között episztemológiai, valamint társadalom- és erkölcsfilozófiai szempontból vizsgálja. Fontos megállapításokat tesz a szovjet tudományról pl. Vavilov, Lizenko és Marr kapcsán, de a történetek szereplői nem elevenednek meg, nem tudunk az általános összefüggések mögé tekinteni. Az olvasónak ebben a vonatkozásban hiányérzete marad, de ez a megíratlan történet vált hozzáférhetővé 2014 tavaszán, mikor megjelent Hargittai István *Eltemetett dicsőség* című tudománytörténeti munkája (Hargittai 2014), amely jóval több annál, minthogy érdekes tudósportrék sorozataként olvassuk.

A befogadói nyitottság a kötet nyilvánvaló értékei mellett alighanem annak a ma még beláthatatlan következményekkel járó helyzetnek is köszönhető, amelyet egyelőre orosz-ukrán konfliktusnak nevezünk. Ez az önmagában is jelentős körülmény azonban ráirányítja a figyelmünket egy másik kérdésre, amely így szól: Ismertük-e, értettük-e a Szovjetuniót, s vajon a mai Oroszország megérthető-e, ha nem értjük, hogy mi is volt a szovjet jelenség? Hargittai reflektál ezekre a kérdésekre, így ír a Bevezetésben:

A következő oldalak, reményeim szerint, élethű és tanulságos portrékat tárnak az olvasó elé a 20. századi tudomány néhány rendkívül tehetséges alakjáról, de végül nemcsak ezeket a kivételes személyiségeket ismerhetjük meg jobban, hanem azt is, ami jórészt még mindig rejtély – a Szovjetuniót. (Hargittai 2014:21)

Annak a jelenségnek az elmélyültebb megértéséről van szó, amely Polányit a kezdetektől foglalkoztatta, s e jelenséghez fűződő viszonyának változásait próbáltuk körüljárni az előzőekben.

Az *Eltemetett dicsőség* alapján képet kaphatunk róla, hogy mit jelentett a korszak teremtményének lenni, s adottnak tekintve a hatalmi viszonyokat, megkeresni a morális cselekvés útjait, kitapogatni a határait. Látva, hogy külső szemlélőként, idegenként, mennyire könnyű eltévedni a cselekvés terét megnyitó, máskor pedig elreteszelő körülmények labirintusában, óvatossá válunk az ítéletalkotásban. Egyáltalán nem könnyű megmondani, hogy egy tett megtétele vagy annak elmaradása vajon hitványságról vagy bátor cselekedetről tanúskodik-e. Ki tudná megmondani, hogy meddig mehetett el a szolidaritás kinyilvánításában Vitalij Ginzburg a kegyvesztett Andrej Szaharov belső emigrációjának az idején anélkül, hogy kocká-

ra tette volna az általa vezetett intézet jövőjét és kollégái szakmai pályafutását? Az élettörténeti adalékokból kiderül, hogy a fizikusok és kémikusok közül számosan olyan családi háttérrel rendelkeztek, amely predesztinálhatta volna őket a rendszerrel való szembefordulásra. Nem így történt. Kiszolgálták a rendszert, s valóban ők tették szuperhatalommá a Szovjetuniót. Csakhogy máris finomítani kellene az előző kijelentést, hiszen mennyiben tekinthető kiszolgálásnak az a magatartás, amely nem csupán az értelmes munka lehetőségét hordozta, hanem néhányuk esetében az életben maradás biztosítója volt?

Kiderül az is, hogy mennyire fontosnak tartották az alapkutatásokban való részvételt még a nukleáris fegyverkezési program idején is. Olvashatunk a könyvben a legendás Landau és Kapica-szemináriumokról vagy a Landau féle tyeorminimumról, amelyek közeli képet adnak arról, hogy milyen is az inspiratív tudományos közeg, amelyben új gondolatok születnek. A hivatalos szovjet tudományfilozófiáról és a nagy nyilvánosság előtt zajló tudományos vitákról, amelyekben a korszak filozófusai mint a tudósok fölött bírálatot megfogalmazó vagy önbírálatot követelő ítések is részt vettek, az 1951-ben a kémiai szerkezetelméletek megvitatására összehívott moszkvai konferencia tanulságait összegző szakasz mond a legtöbbet.

Bár Polányi Mihály nevét hiába keressük a névmutatóban, az *Eltemetett dicsőség* rendkívül gazdag azoknak a témáknak, problémáknak a taglalásában, amelyekre Polányi filozófiai szövegeiben is rálelhetünk. Reményeink szerint az átjárás nem csupán Hargittai István munkássága felé történhet meg, hanem a fordított irányba is: ez a lépés a szovjet tudományt, a tudományos felfedezések természetét és a marslakók pályáját bemutató kötetek (*Teller, Ambíció és kíváncsiság, Az öt világformáló marslakó*) felől is megtehető.

4. BARACK OBAMA TALLINI BESZÉDE: ISMÉT MEGHATÁROZÓ SZEREPBEN AZ ELLENFOGALMAK

Mások meggyőzése történhet demokratikus úton, ilyen a nyilvános szónoklat, vagy az erő nyelvén, melynek első fokozatai a figyelmeztetés, majd a fenyegetés. Csak hát nem minden esetben magától értetődő, hogy a meggyőzés melyik típusával van dolgunk, ugyanis egy beszéd vagy egy tanács, de akár a segítségnyújtás kilátásba helyezése is felidézheti a fenyegetés horizontját. A jó szónok a meggyőzés lehetőségeinek teljes arzenálját felvonultathatja annak érdekében, hogy hallgatóságával, amelynek a határait még megbecsülni sem lehet a modern tömegkommunikációs eszközöknek köszönhetően, elfogadtassa az álláspontját, látásmódját s ezzel összefüggésben azt a nyelvezetet, amelynek fogalmi szűrőjét alkalmazva beszélünk a jövőben az adott kérdéstről. Az új nyelv elfogadása nem szükséges, hogy meggyőződésből történjen. Ilyen esetekben beszélhetünk józan belátásról vagy stratégiai kommunikációról. A szónoklatokat minden esetben hallgathatjuk belülről jövő elragadtatással, miközben azonosulunk a szónok nézőpontjával vagy hallgathatjuk

távolságtartó szkepszissel, de úrrá lehet rajtunk a cinizmus is a szónok emelkedett fordulatait hallván. Barack Obama Tallinban, 2014. szeptember 3-án elmondott beszédét a megértő hallgatóság nézőpontjából idézzük fel, mert így tudunk rámutatni a Polányi Mihály gondolataival való zavarba ejtő hasonlóságra.

A beszéd meghatározó körülménye az orosz-ukrán konfliktus, ezzel kapcsolatban Európa új védelmi doktrínája, illetve az, hogy a beszéd a walesi NATO csúcsertekezlet előestéjén hangzott el. Obama elnök jelentős terjedelemben ecsetelte a NATO véderejének ütőképességét, az európai országok hadi kiadásainak szükséges növelését, illetve az amerikai katonai jelenlét európai fokozását. Bár nagy jelentőségűek ezek a passzusok, de valójában mégsem ezek teszik érdekessé a beszédet. Mindazokra, akik ismerik Martin Luther King 1963-as szónoklatát, amelyet a washingtoni menet alkalmával mondott el a Lincoln emlékmű lépcsőjén, zavarba ejtő hatást tesz az Obama beszéd utolsó logikai egysége, amely ott kezdődik, ahol az elnök a cinizmus veszélyére hívja fel a figyelmet. Ekkor fordul rá arra a szakaszra, amely mind a szöveg felépítését, mind pedig metaforikáját tekintve zavarba ejtően rímel a „Van egy álmom...” fordulattal hivatkozott történelmi jelentőségű beszédre. Az eszmék erejéről és az eszmék harcáról van szó: jó és rossz, fény és sötétség küzdelméről. Eszméinkről, azaz a szabadság, a méltóság, az igazságosság emberi szívből kitephetetlen örök vágyáról beszél, amelyek kibontakozását az elnyomás különféle durva vagy rafinált formái ideig-óráig késleltethetik, de előbb-utóbb a fény felülkerekedik a sötétségen. Az európai nemzetek szankciós politikája, megtoldva a NATO haderő felvonultatásával az eszméink győzelmét hozza majd el. Azonban mindezek az eszközök csupán a szívekből kitephetetlen örök vágy kibontakozását segítik elő, mintegy szabad utat biztosítva neki.

Bár Obama elnök nagy terjedelemben foglalkozik a NATO szerepével, de mint jeleztük, mindez nem a lényeghez, hanem a körülményekhez tartozik. A beszéd központi üzenete a cinizmus elutasítása és az idealizmus választása abban az értelemben, hogy nevezük nevén eszméinket (értékeinket) s vállaljuk bátran a képviselőletüket. Obama az antropológia területére eső kijelentést is tesz, amennyiben azt állítja, hogy a méltóság, az igazság és a demokrácia iránti vágy minden ember szívében ott lakozik kitephetetlenül. Csupán elnyomni lehet azokat, de kioltani nem. Az irántuk táplált vágy izzik s ezt a fényt kell felszabadítani. A szabadság kérdésére vonatkoztatva: a szabad emberben semmi nem állja útját ezeknek a vágyaknak, a felsorolt értékek nevében történő cselekvésnek. Az Egyesült Államok mint a szabadság hazája ezen értékek mentén hozza meg döntéseit. Szövetségeivel értékközösséget alkotva szolidárisak nem csak egymás iránt, hanem minden olyan közösség sorsával, ahol ezeknek az értékeknek az érvényesülését fenyegetik. A fényt pedig csakis a sötétség fenyegetheti. Két olyan princípiumról van szó, amelyek nem tudják egymást befogadni: a fény világosságot gyűjt a sötétben, a sötét viszont csak eltakarni tudja a fényt. Nem szimmetrikus közöttük a viszony. A fény nem csupán morálisan áll a sötét fölött, hanem képes azt meg is semmisíteni. A sötét gyenge, mert az eszméink erősek, és az értékeink mentén összetartunk. Az össze-

tartás annak az eredménye, hogy a közös értékek összehozzák a követőiket. A sötét ezért csak ideig-óráig múlja felül a fényt, perspektivikusan bukásra van ítélve. Obama elnök természetesen nem csupán ennek a jó hírnek a hozójaként lépett a Nordea Concert Hall közönsége elé, hanem számos azonnali praktikus döntésről is beszámolt, megnyugtatta ezzel a balti országok orosz agressziótól tartó lakosságát. Azonban a putyini Oroszországot a Gonosz birodalmaként pozícionálva még fokozta is ezeket a félelmeket, hogy annál szorosabban ragadják meg barátként kinyújtott jobbját. A biztonság mellett nem kevesebbet ígért, mint a kiapadhatatlan lehetőségekben gazdag nyitott jövőt, azt az amerikai álmodot, amely köré Martin Luther King is felépítette híres beszédét. Demokratikus álomról van szó, hiszen individuumként és közösségként azzá válunk, amivé alakítjuk magunkat, s ennyiben a jól elvégzett munka étoszának dicséretéért is érthetjük. Ez az álom befogadó mindazok felé, akik vállalják az értékközösséget. A vállalás pedig nem más jelent, mint saját vágyaink, jóra irányuló természetes törekvéseink, azaz önmagunk elfogadását. Az álom álmodóinak pedig kötelességük mindazok segítségére sietni, akiktől sötét erők megtagadták az önzonosság megélését, az emberi méltóság megtapasztalását.

Polányi Mihály gondolkodásában a szabad és a totalitárius világ ugyanilyen élesen áll szemben egymással. Az értékek vállalásáról és az értékek természetéről is hasonlót gondolt, mint a cinizmus, de mondhatnánk azt is, hogy a nihilizmus helyett az idealizmus választását javasoló Obama elnök. Tagadhatatlanul a beszédnek az a pillanata teszi leginkább próbára a távoli befogadó nyitottságát, amikor Barack Obama kijelenti, hogy ne engedjünk a cinizmus csábításának, ugyanakkor ez az a momentum, amely fel kell, hogy idézzon az emlékezetünkben néhány fontos Polányi szöveghelyet. Az egyik így hangzik: „Az angolok és az amerikaiak nehezen értik meg a nihilizmust...” (Polányi 1992a:61) Majd néhány oldallal később Wilson elnök 1918-as békejavaslatának kudarcát elemzi ekként:

Wilson felhívása s a rá érkező válasz jelezte a felvilágosodás eredeti erkölcsi törekvéseinek elsöprő erejű újjáéledését. [...] Az Atlanti-óceán partjáról érkező nagy reményeket azonban Közép- és Kelet-Európa nihilista, vagy a morális inverzió hatása alá került értelmisége megvetően elutasította. [...] S azok a politikai elméletek, amelyeket ők és követőik kis köre vetett fel ekkortájt, hamarosan megsemmisítették Wilson és általában a demokratikus eszmények vonzerejét. (Polányi 1992a:64–5)

Kétségtelen, hogy a filozófus Polányi reményei egybecsengtek Wilson elnök reményeivel, miként egybecsengenek az Obama elnök által felvázolt értékhorizonttal s annak explicit vállalásával. A tallini beszédben kifejtett emberképre ismerhetünk rá az 56-ra és a Petőfi körre emlékező Polányi sorait olvasva: „[S]ok felszólaló olyan hitekhez nyúlt vissza, melyeket korábban elítéltek, sőt erőszakkal nyomtak el.” (Polányi 1992b:91) Vajon ha kételkedve fogadnánk a tallini beszéd idealizmusát, ez mennyiben lenne rokonítható azzal a vonakodással, hogy magunkévá tegyük a

posztkritikai filozófia néhány fontos elemét, mint a hallgatólagos képességeink elfogadását vagy az intellektuális és morális eszmények szolgálatát?

A cinizmus elutasítására vonatkozó rész korántsem biztos, hogy bekerült volna a beszédbe, ha Obama európaiak helyett amerikaiakhoz szól, s talán Polányi gondolkodása éppen a nihilizmust elutasító, a nyitott szemmel való hívésre ösztönző, az értékeket meghasonlás nélkül vállaló karakterének köszönhetően talált nagyobb visszhangra Amerikában, mint Európában.

Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy Obama elnök a nyitott társadalom mellett szólalt fel, s a beszédből kiderül, hogy a nyitottság a multikulturalitással kapcsolódik össze. Polányi viszont a nyitottól alapvetően különböző szabad társadalmat támogatott, amelyik békében él saját hagyományaival és hiteivel, s ennyiben szükségképpen konzervatív. A konzervatív jelleg a szabadság védelmében nyeri el az értelmét. De ha komolyan vehető veszély nem fenyegeti a szabadságot odahaza, akkor vajon a multikulturalitás tekinthető-e hagyománynak abban az értelemben, amiként Polányi használta ezt a kifejezést?

5. ÖSSZEGRZÉS

A hazai Polányi recepció immár negyed évszázados múltra tekint vissza. Sokak áldozatos munkájának köszönhetően magyar nyelven is hozzáférhetővé váltak Polányi fontos szövegei. A recepció ívét kirajzolják a Polányianában publikált írások, melyek bár változatos képet mutatnak, de aligha hihetjük, hogy sikerült volna minden gondolatot a felszínre hozni abból, amit Polányi Mihály írásai tartalmaznak. Ezek a szövegek még tartogathatnak számos meglepetést, s a recepció jövőbeli fordulatait sem láthatjuk előre. Jelezhetjük viszont azokat a kísérleteket, a Polányi recepcióval első pillantásra szorosabb rokonságot nem mutató műveket és egyéb teljesítményeket, amelyek formálhatják a recepció szempontjából releváns befogadói közeget, új olvasók számára nyitva utakat Polányi Mihály filozófiájához. Ebben az írásban Békés Verának *A Polányi család és a pszichoanalízis kezdetei* című tanulmányát, Hargittai István *Eltemetett dicsőség* című könyvét, valamint a megbízatásából fakadó meggyőző erő miatt Barack Obama 2014. szeptember 3-án Tallinban elmondott beszédét elemeztem. Bár a szövegben nem történik rá utalás, de szükséges megemlíteni Paksi Dániel *Személyes valóság* címmel megjelent kötetét is, amelyben Polányi filozófiáját az evolúciós gondolat felől értelmezi érdekes és mély megállapításokat téve (Paksi 2014).

Egy megjelent írás, könyv vagy elmondott beszéd önmagán túlmutató jelentőségre majd csak akkor tesz szert, ha értő olvasókra (vagy hallgatókra) talál, köztük talán olyanokra is, akik számára például most, általuk válik érdekessé és fontossá egy korábban futólag olvasott Polányi szöveg, vagy ezt követően veszik a kezükbe s találják jelentősnek Polányi Mihály írásait. Nem tudhatjuk, hogy bekövetkezik-e a körülményeknek ez a szerencsés együttállása, de biztos állítható, hogy gazda-

gabbá s tagoltabbá vált az a kulturális mező, amely Polányi Mihály filozófiai gondolatainak megértését s beágyazását segítheti.

IRODALOM

- Békés Vera. 2008. A Polányi család és a pszichoanalízis kezdetei. In: *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról*. Szerk. Erős Ferenc, Lénárd Kata és Bókay Antal. 15–52. Budapest: Thalassa.
- Hargittai István. 2014. *Eltemetett dicsőség avagy hogyan tették a szovjet tudósok szuperhatalommá a Szovjetuniót*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kmeczkó Szilárd. 2014. A Novogyevicsi nekropolisz szovjet tudós szentjei. *Mediárium*. 2014/1–2. 57–74.
- Nye, Mary Jo. 2011. *Michael Polanyi and His Generation. Origins of the Social Construction of Science*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Obama, Barack. 2014. Remarks by President Obama to the People of Estonia. <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/09/03/remarks-president-obama-people-estonia>; http://hvg.hu/vilag/20140906_A_tallinni_beszed/.
- Paksi Dániel. 2014. *Személyes valóság*. Budapest: L'Harmattan.
- Polanyi, Michael. 1975. *The Contempt of Freedom. The Russian Experiment and After*. New York: Arno Press.
- Polányi Mihály. 1991a. A békeszerzőkhöz. Nézetek az európai háború és béke feltételeiről. *Polanyiana*. 1991/1. 15–23.
- Polányi Mihály. 1991b. Az orosz forradalom tanulságai. *Polanyiana*. 1991/1. 27–37.
- Polányi Mihály. 1991c. Új szkepticizmus. *Polanyiana*. 1991/1. 24–25.
- Polányi Mihály. 1992a. A következetlenség veszélyei. In: *Polányi Mihály filozófiai írásai II*. Szerk. Nagy Endre és Újlaki Gabriella. 48–68. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Polányi Mihály. 1992b. Túl a nihilizmuson. In: *Polányi Mihály filozófiai írásai II*. Szerk. Nagy Endre és Újlaki Gabriella. 69–96. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Polányi Mihály. 1992c. A magyar forradalom üzenete. In: *Polányi Mihály filozófiai írásai II*. Szerk. Nagy Endre és Újlaki Gabriella. 117–136. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Polányi Mihály: Személyes tudás. *Polanyiana*. 1993/2. 66–84.
- Polányi Mihály. 1994. *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Polányi Mihály. 1997. Tudomány, hit és társadalom. In: *Tudomány és ember. Három tanulmány*. 7–102. Budapest: Argumentum Kiadó – Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság.
- Tóth Árpád. 1917. Kaffka Margit új regényeiről. *Nyugat* 1917/22. <http://www.epa.oszk.hu/00000/00022/00234/07052.htm>